

УДК 343.985

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.7>

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА СУМІЖНІ ПРАВОВІ КОНСТРУКЦІЇ

Єрмак О.В.,

*кандидат юридичних наук, старший дослідник,
доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки
Пенітенціарної академії України
ORCID: 0000-0003-1872-0383
e-mail: yermak_ov@ukr.net*

Єрмак О.В. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень: поняття, ознаки та суміжні правові конструкції.

Пропонована стаття подає детальний розгляд питань, що виникають в ході пошуку міждисциплінарних зв'язків криміналістикою з кримінальним, кримінальним процесуальним, кримінально-виконавчим правом, теорією оперативно-розшукової діяльності, адміністративним деліктним правом, а так само з кримінологією і психологією злочинної діяльності.

Дослідником звертається увага, що на сьогоднішній день нема єдиної позиції авторів щодо визначення поняття та змістовного наповнення суттєвих ознак будь-якої із зазначених вище характеристик, що пов'язані з таким фундаментальним явищем (процесом), яким є кримінальне правопорушення у формі злочину або кримінального проступку.

Автор доводить, що подальше наукове наповнення криміналістичної характеристики як однієї з центральних категорій сучасної криміналістики, а також інших суміжних галузевих характеристик (кримінально-правова, кримінальна процесуальна, кримінологічна, оперативно-розшукова характеристика, психологічно-правова, адміністративно-деліктна та ін.) доцільно здійснювати з використанням сучасної методології, тобто сукупності обраних дослідником інструментів (методів), а також обов'язково зважаючи на значення офіційно визнаної на рівні нормативно-правових актів вищої юридичної сили (визначених у Кримінальному, Кримінально-виконавчому, Кодексі України про адміністративні правопорушення та Кримінальному процесуальному кодексах України), термінології, у тому числі поняття «кримінальне правопорушення».

Водночас, констатується, що в переважній кількості сучасної навчальної літератури з криміналістики та публікацій в цій царині правові пізнавальні характеристики криміналісти прив'язують лише до застарілого поняття злочину, забуваючи про другу форму кримінального правопорушення – кримінальний проступок, визначаючи поняття та основні його ознаки, вдаючись до застосування словосполучення «криміналістична характеристика злочину», а слід було б вжити – «криміналістична характеристика кримінального правопорушення».

Автор заперечує проти безпідставного обмеження предмету вивчення наук кримінально-правового циклу шляхом використання лише старого терміну «злочин», нехтуючи його логічними зв'язками з такими категоріями як «кримінальне правопорушення» та другу його форму – «кримінальний проступок».

Ключові слова: досудове розслідування злочинів та кримінальних проступків; методика розслідування кримінальних правопорушень; криміналістична характеристика кримінальних правопорушень; кримінально-правова, кримінологічна, кримінально-виконавча, оперативно-розшукова характеристики.

Yermak O.V. Forensic characteristics of criminal offenses: concepts, signs and related legal constructions.

The proposed article provides a detailed consideration of the issues that arise in the course of the search for interdisciplinary connections of criminology with criminal, criminal procedural, criminal

executive law, the theory of operational investigative activity, administrative tort law, as well as with criminology and the psychology of criminal activity. The researcher draws attention to the fact that to date there is no unified position of the authors regarding the definition of the concept and meaningful content of the essential features of any of the above-mentioned characteristics associated with such a fundamental phenomenon (process), which is a criminal offense in the form of a crime or a criminal misdemeanor. The author proves that the further scientific filling of forensic characteristics as one of the central categories of modern criminology, as well as other related branch characteristics (criminal-legal, criminal procedural, criminological, operational-investigative characteristics, psychological-legal, administrative-tort, etc.) is expedient to be carried out using modern methodology, i.e. a set of tools (methods) chosen by the researcher, as well as necessarily taking into account the meaning of officially recognized normative legal acts of higher legal force (defined in the Criminal Code, Criminal Executive Code, the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Criminal Code procedural codes of Ukraine), terminology, including the concept of «criminal offense». At the same time, it is stated that in the majority of modern educational literature on criminology and publications in this field, criminologists attach legal cognitive characteristics only to the outdated concept of crime, forgetting about the second form of criminal offense - criminal misdemeanor, defining the concept and its main features, resorting to the use of the phrase «forensic characteristics of the crime», but it should be used - «forensic characteristics of the criminal offense». The author objects to the groundless limitation of the subject of study of the sciences of the criminal-legal cycle by using only the old term «crime», neglecting its logical connections with such categories as «criminal offense» and its second form - «criminal misdemeanor».

Key words: pretrial investigation of crimes and criminal misdemeanors; method of investigation of criminal offences; forensic characteristics of criminal offenses; criminal-legal, criminological, criminal-executive, operative-search characteristics.

Постановка проблеми. В сучасному світі простір вищої освіти, зокрема освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» зі спеціальності 081 Право і 262 Правоохоронна діяльність є фундаментом успішного демократичного суспільства майбутнього в Україні, де визнаються сучасні європейські практики з підготовки працівників слідчих та оперативних підрозділів органів державної влади, що здійснюють спеціальну протидію злочинності. Підготовка майбутніх фахівців в галузі права потребує обов'язкового врахування ідеї запровадження європейських правових цінностей, які засновані на домінуванні принципу верховенства права.

Вивчення криміналістики здобувачами відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня зі спеціальності 262 Правоохоронна діяльність і 081 Право як навчальної дисципліни у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання, повинно слідувати не лише сучасній доктрині верховенства права з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, але й букві законодавства та практиці використання в сучасних українських реаліях.

З огляду на необхідність адаптації законодавства України та практики його застосування в галузі запобігання кримінальним протиправним діянням до законодавства Європейського Союзу, потребують перегляду усталені юридичні конструкції, у тому числі в процесі написання нових навчальних посібників і підручників з криміналістики. Обов'язковому врахуванню як авторами науково-навчальної літератури з курсу криміналістики, так і здобувачами освіти сучасна юридична термінологія: на зміну єдиній формі кримінального правопорушення – «злочину» в Кримінальному процесуальному кодексі України у 2012 році законодавець офіційно передбачив те, що кримінальне правопорушення може мати два види – злочин і кримінальний проступок.

Предмет та методи криміналістики є категоріями історично мінливими та залежить від рівня науково-технічного розвитку держави і права в певний час та на певній території, особливо від нових форм кримінальних протиправних діянь.

Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень – це одна з нових, але не менш важливих категорій сучасної криміналістичної науки. Вона посідає центральне місце в криміналістичній методиці (методиці розслідування кримінальних правопорушень). Елементи криміналістичної методици в свою чергу підпорядковується загальним закономірностям (положенням) криміналістики як науки, зокрема вченням про: про механізм скоєння кримінального правопорушення і «віддзеркалення» його повідомлень (інформації) про нього в навколишньому середовищі; обставини, що підлягають встановленню та доказуванню в кримінальному провадженні відпо-

відно до вимог чинного кримінального процесуального права; питання, які пов'язані з процесом збирання, зберігання, пошуку, передавання, дослідження та використання інформації про відносність, належність, достатність та допустимість доказів в кожному кримінальному провадженні про обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні згідно з вимогами чинного процесуального законодавства; зняття і засоби вчинення злочинів і кримінальних проступків тощо. Даний перелік не є вичерпним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукових публікацій вітчизняних вчених-криміналістів, дозволяє стверджувати, що проблеми криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень були предметом дослідження Богатирьова О.Г., Вознюка А.А., Гончаренка В.Г., Журавля В.А., Когутича І.І., Коновалової В.Є., Пряхіна Є.В., Салтевського М.В., Стригонюка М.І., Шепітька В.Ю. та ін.

Метою статті є аналіз поняття та елементів такої важливої криміналістичної категорії як криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, а також міждисциплінарних зв'язків з: 1) кримінальною, оперативно-розшуковою, кримінально-виконавчою, кримінально-процесуальною, адміністративно-правовою характеристиками; 2) іншими юридичними конструкціями, що пропонуються дослідниками цієї проблематики для дослідження спільного об'єкту – кримінального протиправного діяння та засобів протидії їм.

Виклад основного матеріалу. Кримінально-правова характеристика – одна з фундаментальних категорій українського кримінального права. Згідно з позицією Вознюка А.А., її слід розглядати нерозривно з криміналістичною, кримінально-виконавчою, оперативно-розшуковою та кримінологічною характеристиками [1, с. 154].

«Виникнення й розробку цього поняття як самостійного елемента в структурі окремої методики розслідування злочинів відносять до середини 60-х – початку 70-х років ХХ ст.» [2, с. 144].

Характеристика – це визначення (опис) істотних (відмінних) ознак, характерних особливостей якоїсь правової категорії або поняття [3, с. 265; 4, с. 161; 5, с. 1556] Оскільки категорія «правопорушення», у тому числі кримінальне у формі злочину і кримінального проступку, вивчається різними юридичними науками, то визначення елементів (істотних ознак) характеристики кримінальних правопорушень здійснюється, виходячи з завдань відповідної галузі права або суміжних учень, що досліджують закономірності еволюції міждисциплінарних категорій:

1) від злочину до кримінального протиправного діяння у формі кримінального правопорушення, що може існувати у вигляді злочину або кримінального проступку;

2) від покарання до заходів кримінально-правового реагування на кримінальні протиправні діяння.

Ось чому, характеристика кримінального правопорушення може бути залежно від галузі юридичної науки:

- кримінально-правовою;
- кримінологічною;
- криміналістичною;
- адміністративно-правовою;
- кримінально-виконавчою;
- кримінально-процесуальною;
- оперативно-розшуковою [3, с. 265].

Поряд з традиційними засобами наукового пошуку, що базується на діалектичному методі пізнання реальності поняття (категорію) «кримінально-правова характеристика», зміст якої включає такі ознаки: сутність і зміст предмета наукового пізнання; його правова природа; склад його застосування (передумова, підстава, умови); види; кримінально-правові наслідки; порівняння із суміжними явищами і процесами доцільно використовувати не тільки для кримінально-правової характеристики кримінальних правопорушень, але й інших правових яви [6, с. 10, 14].

Водночас, Сабадаш В.П. та Ларкін М.О. дають таке визначення: «криміналістична характеристика злочинів – це типова інформаційна система, яка містить дані про ключові елементи механізму злочинної поведінки і слугує основою для планування розслідування і висунування слідчих версій» [2, с. 144]. Структура криміналістичної характеристики та її складові залежать від типу злочину. Зазвичай до елементів криміналістичної характеристики злочинів включаються:

- 1) спосіб вчинення злочину;
- 2) об'єкт злочинного посягання;

- 3) слідова картина;
- 4) особа жертви (потерпілого);
- 5) особа злочинця;
- 6) місце, час і обставини вчинення злочину [2, с. 144-145].

Аналогічної позиції дотримуються харківські криміналісти Булукув О.Ю. та Борисенко І.В., які зазначають, що поряд з криміналістичною характеристикою злочину, існують також кримінально-правова, кримінологічна, а також кримінально-процесуальна характеристики. На мою думку, така позиція є менш інформативною, ніж запропонована нами вище (сім галузевих характеристик) з врахуванням позиції Салтевського М.В. про види характеристик злочину, який вивчається різними юридичними науками [7, с. 11].

Вказані вчені призначення криміналістичної характеристики вбачають в тому, що вона допомагає:

- 1) розробити окремі методики розслідування;
- 2) побудувати окремі типові моделі розслідування злочинів;
- 3) визначити напрями розслідування конкретного злочину [7, с. 11].

На думку згаданих співавторів підручника з криміналістики (2019 р.), під криміналістичною характеристикою слід розуміти систему відомостей про криміналістичні істотні ознаки злочинів певного виду. Така характеристика відображає закономірні зв'язки між ознаками злочину цього виду і сприяє побудові та перевірці слідчих версій в процесі розслідування злочинів. Зміст криміналістичної характеристики, на їх переконання, включає такі елементи (сукупність ознак):

- 1) спосіб вчинення злочину;
- 2) місце та обстановку скоєння злочину;
- 3) час його вчинення;
- 4) знаряддя і засоби скоєння злочину;
- 5) предмет злочинного посягання;
- 6) особу жертви (потерпілого) злочину;
- 7) особу злочинця;
- 8) типові сліди злочину [7, с. 11–16].

Кузьмічов В.С. та Прокопенко Г.І. визначають криміналістичну характеристику як своєрідну інформаційну модель, яка є кількісно-якісним описом типових ознак конкретного виду (групи) злочину (злочинів). Автори навчального посібника з криміналістики об'єднують у родову юридичну категорію «види галузевих характеристик окремих видів злочинів», що включають:

1) *кримінально-правову (кваліфікаційну) характеристику*, що «формується на основі аналізу ознак злочинів, що мають значення для вирішення питання про наявність складу злочину, правильної його кваліфікації і з'ясування інших кримінально-правових питань»;

2) *кримінологічну (причинну) характеристику*. Даний вид галузевої характеристики включає певним чином впорядковані відомості про динаміку злочинів, які мають значення в разі встановлення їх причин та умов, що сприяють скоєнню цих злочинів і застосуванню заходів спрямованих на їх усунення [8, с. 252-253].

Крім того, кримінологічна характеристика забезпечує формування більш менш чіткого уявлення не тільки про причини, умови, динаміку кримінальних правопорушень за видами (наприклад, часом доби, віком, територією) [9, с. 577];

3) *кримінально-процесуальну (доказову) характеристику*, що складає предмет доказування в кримінальному провадженні. Так, обставини, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні становлять предмет доказування [8, с. 252].

Відповідно до ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України У кримінальному провадженні підлягають доказуванню:

I. Подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

II. винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення; III. форма вини; IV. мотив; V. мета вчинення кримінального правопорушення; VI. вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, VII. розмір процесуальних витрат; VIII. обставини, які впливають на: ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; 2) характеризують особу обвинуваченого; 3) обтяжують чи пом'якшують покарання; 4) які виключають кримінальну відповідальність; 5) які є підставою закриття кримінального провадження; 6) що є підставою для

звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; IX. обставини, які підтверджують, що: 1) гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна; 2) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення; 3) є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення; 7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру [10, с. 60-61].

Доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження [10, с. 60-61].

4) *криміналістичну (слідову) характеристику*, що включає дані стосовно:

окремих елементів складу злочину;

особи жертви злочину;

особи, що вчинила злочин (злочинця);

спосіб скоєння злочину;

зміни в довколишньому середовищі;

інша інформація, що може бути визнана доказом в кримінальному провадженні.

Салтєвським В.М. робиться висновок про існування в юридичній літературі трьох підходів до визначення криміналістичної характеристики:

1) просте перерахування властивостей і ознак, що утворюють певну сукупність;

2) формулювання поняття через «підкреслення їх інформаційної значущості»;

3) опис механізму злочину [3, с. 265-266].

Криміналістичну характеристику злочину визначають як інформаційну модель, що є якісно-кількісною системою опису типових ознак, конкретного виду (групи) злочинів [3, с. 265-266].

Можна погодитися з Шкутою О.О., що «...Спільним в усіх зазначених дефініціях криміналістичної характеристики є твердження, що вона є науковою абстракцією, моделлю у вигляді системи узагальнених даних про групу кримінальних правопорушень або типових ознак певної категорії кримінальних правопорушень, в якій на статистичному рівні відображено кореляцію її елементів» [12, с. 133].

Слід звернути увагу, що лише в малій кількості сучасних навчально-наукових видань з криміналістики авторами надавалось визначення «криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень» [9, с. 577–581; 11, с. 403] і здійснювався відхід від анахронічної дихотомії «злочин-покарання» в напрямі використання сучасних юридичних категорій як «кримінальне правопорушення (злочин і кримінальний проступок)».

Висновки. Кримінально-правова, криміналістична, кримінально-процесуальна, оперативно-розшукова, кримінологічна та психологічні характеристики такої багатогранної міждисциплінарної категорії як «кримінальне правопорушення», яка з огляду на чинне матеріальне кримінальне законодавство, витісняє дуумвірат категорій «злочин і покарання».

На зміну принципу «нема злочину без покарання» прийшов більш гуманніший та ефективніший принцип «невідворотності кримінально-правового реагування на кримінальне протиправне діяння (кримінальне правопорушення), найпоширенішими формами якого є злочин та кримінальний проступок».

З огляду на вищевикладене, на мою думку, подальше наукове наповнення криміналістичної характеристики як однієї з центральних категорій сучасної криміналістики, а також інших суміжних категорій (кримінально-правова характеристика, кримінологічна характеристика, оперативно-розшукова характеристика та ін.) доцільно з використанням терміну «кримінальне правопорушення», а не злочин, який вже не є єдиним видом кримінальних правопорушень.

Крім того, подальші наукові розвідки щодо сутності, змісту та зв'язків з іншими аналогічними категоріями правових наук, які є характеристиками певних суспільних явищ та процесів, та відображають той або інший бік (аспект) кримінальної та антикримінальної теорії та практики, доцільно використовувати дифенційований підхід. Маю на увазі, що окремо розглядати криміналістичну характеристику злочинів та криміналістичну характеристику кримінальних проступків як елементів більш загальної криміналістичної категорії – криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень вже на часі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вознюк А.А. Поняття та елементи кримінально-правової характеристики злочинів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 154–160.
2. Сабадаш В.П., Ларкін М.О. Криміналістика: навч. посібн. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 228 с.
3. Салтевський М.В. Криміналістика. Підручник: У 2 ч. Ч. 2. Харків, 2001. 528 с.
4. Вознюк А.А. Поняття та елементи кримінально-правової характеристики злочинів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 154–160.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. та голов. ред. В.Т. Бусел. Ірпінь, 2009. 1736 с.
6. Єрмак О.В. Конфіскація як захід кримінально-правового характеру: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 20 с.
7. Шепітько В.Ю., Журавель В.А., Коновалова В.О. Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 2 / за ред. Шепітька В.Ю. Харків: Право, 2019. 328 с.
8. Кузьмічов В.С., Прокопенко Г.І. Криміналістика: навч. посіб. / за заг. ред. В.Г. Гончаренка та Є.М. Моїсєєва. К: Юрінком Інтер, 2001. 368 с.
9. Криміналістика: підручник / за заг. ред. В.В. Пясковського. Київ, 2020. 752 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. на 01 серпня 2024 року: Офіц. текст. Київ: Алерта, 2024. 396 с.
11. Криміналістика: підручник / Р.І. Благута, О.І. Гарасимів, О.М. Духенюк та ін.; за заг. ред. Є.В. Пряхіна. 4-те вид., перероб. і допов. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 820 с.
12. Шкута О.О. Загальнотеоретичні аспекти криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 49. С. 132–135.